

Arkæolingvistik kan vi bruge sprogvidenskaben til noget?

Iversen, Rune; Kroonen, Guus

Published in:
Arkæologisk Forum

Publication date:
2015

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Iversen, R., & Kroonen, G. (2015). Arkæolingvistik: kan vi bruge sprogvidenskaben til noget? *Arkæologisk Forum*, 33, 3-7.

Arkæolingvistik

– kan vi bruge sprogvidenskaben til noget?

Arkæologi og sprogvidenskab har en lang forskningshistorie sammen, men mange arkæologer finder det naivt, om ikke ligefrem farligt, at undersøge mulige sammenhænge mellem sprog og arkæologi. I arkæologien søger vi ofte at rekonstruere handelsruter, udvekslingsnetværk og kulturkontakter på baggrund af råstoffer, stilistiske ligheder i ornamentik og genstandenes udformning. Understøttet af isotop-analyser og aDNA-studier får vi hele tiden et mere nuanceret billede af menneskets mobilitet. En forudsætning for, men også naturlig følge af, disse vidtforgreneede kommunikationsruter, må dog have været sproglig interaktion. Et godt eksempel herpå er udbredelsen af de indoeuropæiske sprog i løbet af det 3. årtusinde f.Kr., svarende til sen mellemneolitisk tid i Sydsandinavien.

Sprog har været en vigtig del af menneskelig kultur, kommunikation og selvopfattelse lige så længe som materiel kultur – og ligesom materiel kultur er sprog et vigtigt element i skabelsen af identitet mellem mennesker og i opretholdelse af gruppetilhørsforhold. I arkæologien søger vi ofte at rekonstruere handelsruter, udvekslingsnetværk og kontakter på baggrund af råstoffer, stilistiske ligheder i ornamentik og genstandenes udformning. Understøttet af isotop-analyser og aDNA-studier får vi hele tiden et mere nuanceret billede af menneskets mobilitet, både hvad angår de få, vidt berejste enkeltindivider og migrationer af større eller mindre grupper. En forudsætning for, men også naturlig følge af, disse vidtforgreneede kommunikationsruter, må have været sproglig interaktion.

Kommunikation mellem mennesker kan naturligvis finde sted på mange planer og behøver ikke nødvendigvis at være af verbal art. Efterligning af forskellige genstandes udformning og ornamentik, tillæring af mindre komplekse håndværksprocesser, ny byggeskik samt optagelse af nye rituelle og religiøse praksisser, kan til en vis grad overføres uden sproglig udveksling, men i stedet via mere intuitive læringsprocesser (*watch and learn*). Omvendt må vi forudsætte en vis verbal kommunikation og sproglig udveksling ved oprettelse af mere permanente handels- eller udvekslingsruter, samt i etableringen af militære og/eller politiske alliancer.

Dermed må spredningen af forskellige sprog og dialekter ses som en potentiel følge af etableringen af forhistoriske udvekslingsnetværk, kontakter,

kommunikationsruter og migrationsmønstre. En sådan inddragelse af sprog som et element i forhistoriske kulturkontakter er der imidlertid ikke kutyme for i den arkæologiske forskning. Men alene det faktum, at stort set alle europæiske sprog tilhører den samme sprogfamilie (indoeuropæisk), kræver en arkæologisk forklaring og stillingtagen – for hvordan har en sådan sprogspredning fundet sted, og er den i øvrigt kompatibel med de arkæologiske forklaringsmodeller, vi gør brug af? Det er vores udgangspunkt, at arkæologien og sprogvidenskaben har meget at tilbyde hinanden, ikke mindst i forklaringen af den umådeligt komplekse kulturelle udveksling, der kendetegner store dele af forhistorien.

Forskningshistorisk rids

Sprogvidenskab og arkæologi har en lang fælles forskningshistorie, der bl.a. inkluderer stednavne-forskning, fremdragelse og dechifrerer af inskriptioner fra arkæologiske kontekster (herunder runologi og numismatik), samt studier af spredning af sprog og sprogfamilier, hvilket i vores del af verden først og fremmest har været koncentreret omkring indoeuropæisk.

Kombinationen af arkæologiske og sprogvidenskabelige studier blev imidlertid nedprioriteret efter det 19. og 20. århundredes uheldige kombination af en rigid kulturhistorisk arkæologisk tænkning, med udpræget fokus på kulturer og migrationer som forklaring på enhver form for social og kulturel forandring, og jagten på et "indoeuropæisk urhjem". Resultatet blev, at sprog gled ud af den arkæologiske

bevidsthed, selv i spørgsmål vedrørende langdistance-handel, kontakt- og udvekslingsnetværk, statsdannelse, etnicitet og identitet.

Mange arkæologer føler, at det er naivt, om ikke ligefrem farligt, at undersøge mulige sammenhænge mellem sprog og arkæologi. Uden lingvistisk træning er det let at sætte spørgsmålstegn ved ideen om, at man overhovedet kan udtale sig om et sprog, en arkæologisk kultur benyttede sig af, hvis det ikke kendes i litterær overlevering. Mange understreger også, at inddragelsen af den sproglige arv i denne type af forskning, let kan munde ud i en falsk forestilling om kulturel enhed og kontinuitet, der på sin side inviterer til misbrug af politiske kræfter.

Omvendt er det heller ikke meningen, at bekæmpelsen af politiske kræfter bliver videnskabens primære mål, som er at skabe ny viden. Og det er netop kombinationen af arkæologisk og lingvistisk evidens, der kan belyse menneskets historie fra forskellige sider, bekræfte eller afkræfte eksisterende scenarier og sågar afgøre spørgsmål, der ellers ikke kan blive afgjort.

Gåden om de indoeuropæiske sprog

Et af de store spørgsmål inden for sprogforskningen centrerer sig om udbredelsen af indoeuropæisk som paneuropæisk sprogfamilie. Bortset fra baskisk og de finsk-ugriske sprog, er det europæiske kontinent dækket af indoeuropæiske sproggrupper, dvs. romansk, keltisk, germansk, baltisk, slavisk, græsk og albansk. Allerede i klassisk tid var indoeuropæiske sprog fremherskende i det nordlige Middelhavs-område, og de ikke-indoeuropæiske sprog, der er skrevet ned, fx etruskisk og minoisk, bukkede snart under for presset fra græsk og latin. Skriftens forholdsvis sene udbredelse i det centrale og nordlige Europa gør det sværere at rekonstruere den oprindelige sproglige mangfoldighed, der også må have eksisteret dér, men det overordnede billede er det samme: de indoeuropæiske sproggræne, keltisk, germansk, baltisk og slavisk, dominerer enorme områder, og har åbenbart spredt sig på bekostning af andre, tidligere sprog. Men hvor kommer sprogfamilien så fra?

For at kunne komme med et videnskabeligt bud på, hvor de indoeuropæiske sprog kommer fra, skal man

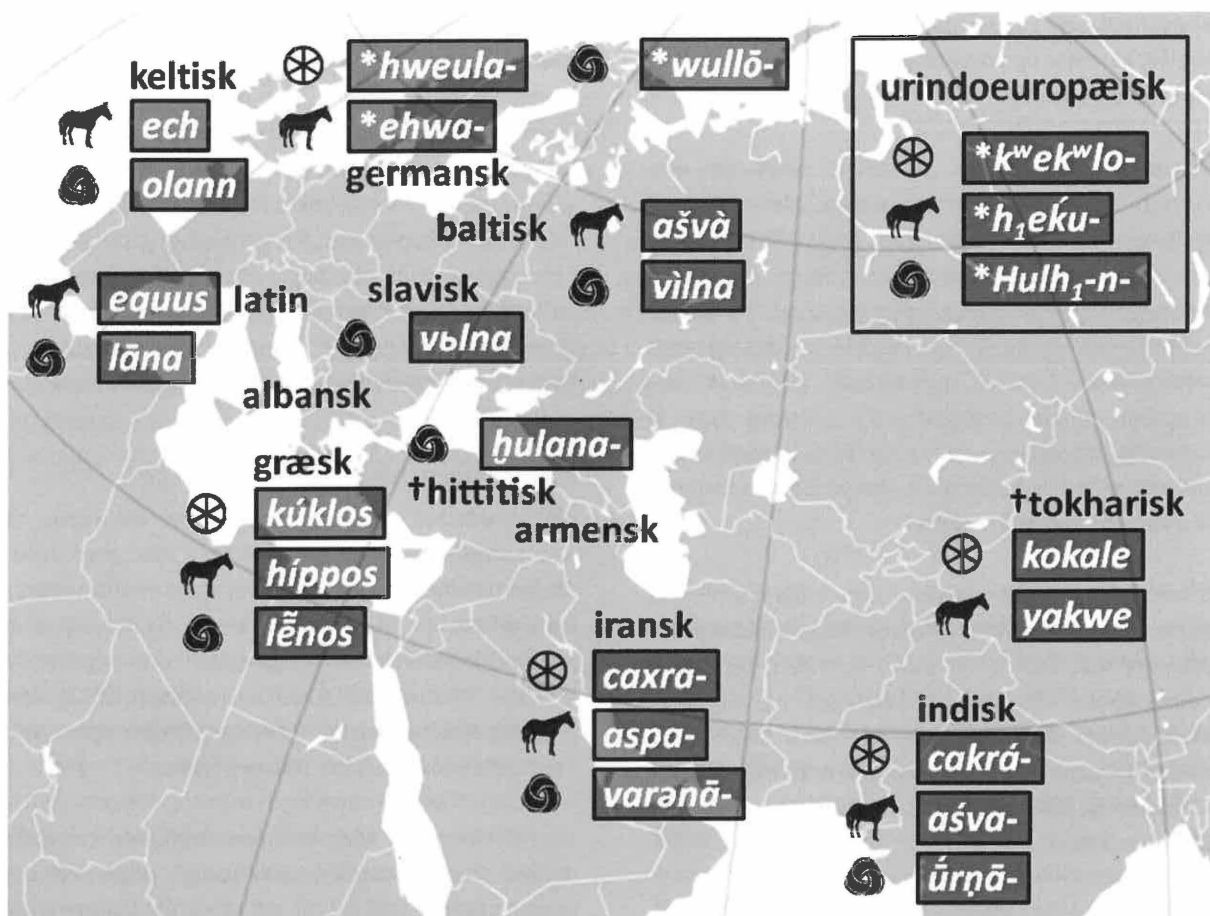
først gennemføre en grundig komparativ analyse af de mange indoeuropæiske dattersprog, og identificere deres fælles ordforråd. Det ordforråd, som sprog-historikerne hidtil har kunnet rekonstruere, indeholder vigtige fingerpeg om talernes materielle og immaterielle kultur, og kan i samarbejde med arkæologien bruges til at afdække ursprogets formodentlige geografiske og tidsmæssige afgrænsning. Den arkæolingvistiske udfordring består altså i at finde en sandsynlig kulturhistorisk kontekst, hvori den indoeuropæiske sprogspredning meningsfuldt kan have fundet sted.

Landbrugs- og steppehypotesen

En umiddelbar og oplagt mulighed er naturligvis, at indoeuropæisk blev introduceret i takt med landbrugets indførelse – fra dets opståen i Mellemøsten i løbet af det 10. årtusinde f.Kr., til det når Skandinavien og de Britiske Øer ved overgangen til det 4. årtusinde f.Kr. (se Renfrew 1987; 2003; Bouckaert 2012). Det står dog efterhånden klart, at denne forklaringsmodel i hvert fald rent lingvistisk ikke er brugbar.

Den del af ordforrådet, der med rimelighed kan føres tilbage til et "urindoeuropæisk sprog", udgøres af ord som *metal* (**h₂eies-*), *hest* (**h₁ek_u-*), *får* (**h₃eui-*), *uld* (**Hulh₁-n-*), *hjul* (**k^wek^wlo-*), *aksel* (**h₂éks-eh₂-*), *nav* (**h₃nob^h-eh₂-*), *vognstang* (**h₂oiH-s-*), *åg* (**iugo-*), osv. Hvis ordet for et bestemt begreb kan rekonstrueres, så må pågældende begreb ifølge den såkaldte *palæolingvistiske metode* også tilskrives den tilhørende kultur. De ovennævnte kulturelle kendetegn optræder først i en europæisk arkæologisk kontekst fra det 3. årtusinde f.Kr., og indikerer altså, at kulturen, hvor indoeuropæisk blev talt, må have været rodfæstet i en periode, hvor disse fænomener faktisk var til stede, dvs. i senneolitikum.

En anden oplagt og ofte fremhævet mulighed er derfor, at indoeuropæisk blev introduceret i takt med udbredelsen af de snorekeramiske kulturer over store dele af Central-, Nord- og Østeuropa, i begyndelsen af det 3. årtusinde f.Kr. En af de tidligste senneolitiske kulturer, der havde både heste, får, hjul og vogne, er Yamnaya-kulturen, som strakte sig over de ukrainske stepper mellem 3500 og 2000 f.Kr. Det er denne kultur, bestående af mobile kvægnomader, der af palæolingvistiske grunde nu gælder som den mest sandsynlige kandidat for det indoeuropæiske urhjem.

Udbredelsen af ordene 'hjul', 'hest' og 'uld' i de vigtigste indoeuropæiske sproggræne, med deres urindoeuropæiske rekonstruktion i øverste højre hjørne.

Forhistoriske sprog- og kulturmøder

Ikke alle ord, der findes i de forskellige indoeuropæiske ordforråd, kan føres tilbage til det indoeuropæiske grundprog. Der findes et ensartet lag af ord i de europæiske sprog, herunder germansk, som skiller sig ud fra det indoeuropæiske ordforråd, ved at de mangler nogle af de ældste lydændringer, som indtraf efter opløsningen af grundsproget. Denne del af ordforrådet, som må være blevet overtaget fra et ukendt, forsvundet sprogkontinuum, falder typisk inden for nogle bestemte semantiske kategorier som dyre- og plantenavne, jf. *stør* (*sturjōn-), *reje* (*rēkjō-), *solsort* (*amslō-), *atlinge-and* (*artōn-), *lærke* (*laiwarika-), *bregne* (*breknan-), *høst-tidløs* (*hwerwōn-), *kløver* (*smēran-) og *kristtjørn* (*hulisa-). Desuden overtog indoeuropæerne en del landbrugsrelaterede ord som *ært* (urgermansk *arwīt-), *bønne* (*baunō-), *roe* (*rōbō-), *mælde* (*maldjō-) og (*flaske*)*græskar* (*hwerhwet-), hvilket tyder på, at de

må have lært en del om landbrug fra den lokale befolkning. Det er arkæolingvistikkens opgave at søge et miljø inden for den senere del af neolitikum, hvor en sådan udveksling kan have fundet sted.

I denne sammenhæng udgør den sameksistens mellem den sene tragtægerkultur og den tidlige enkeltgravskultur, der mellem 2850 og 2600 f.Kr. kan påvises inden for Sydsandinavien (Iversen 2015), en oplagt mulighed for gensidig sproglig påvirkning. Denne påvirkning må så have fundet sted mellem en nordlig dialekt af et neolitisk ursprog ("urneolitisk"), der formodentlig blev talt af en bred vifte af neolitiske samfund i Europa (inkl. tragtægerkulturen), og så et nyt urindoeuropæisk sprog, introduceret sammen med øvrige snorekeramiske karakteristika, såsom nye typer stridsøkser, kønsspecifikke enkeltbegravelser i lave jordhøje og svajede, snoreornamenterede bægre (Iversen/Kroonen *afsendt*).

Introduktionen af en helt ny sprogfamilie er givetvis ikke foregået hverken hurtigt eller let, men ved at inddrage sprogstudier kan vi komme tættere på en forståelse af den brydningstid, der i arkæologisk terminologi beskrives som overgangen fra tragtbægerkultur til enkeltgravskultur. En overgang, der ikke mindst i Østdanmark har været vanskelig at forklare, grundet de meget sporadiske og kronologisk set sene spor fra enkeltgravskulturen. Hertil kommer indslag fra den jæger-, fisker- og samlorienteede grubekeramiske kultur. Det kulturelle enhedspræg, der tidligere tegnedes af tragtbægerkulturen, og som enkeltgravskulturen repræsenterer i Midt- og Vestjylland, savnes i høj grad på Øerne. Det overordnede billede omkring midten af det 3. årtusinde f.Kr. viser en "blandingskultur", funderet på tragtbægerkulturens sociale normer og begravelsesritualer (Iversen 2015).

Den sproglige udvikling tyder også på en gensidig kulturel påvirkning, hvilket understøtter det komplekse arkæologiske billede, vi har af periodens mange overlappende kulturgrupper. Det er derfor nødvendigt at betragte sprog som en integreret del af de omfattende kulturelle, subsistensøkonomiske og materielle forandringsprocesser, der prægede Sydsandinavien i det 3. årtusinde f.Kr.

Arkæologisk DNA som lakmusprøve

I den seneste tid har fremkomsten af genetikken og fremskridt inden for aDNA-studier frembragt spændende nye resultater, der viser, at kulturel forandring og innovation i flere tilfælde kan forbindes med menneskelig mobilitet og derfor potentielt også med spredning af sprog. I indoeuropæisk sammenhæng er det specielt relevant, at forskere for nylig har opdaget et genetisk link mellem kvægnomader fra Yamnaya-kulturen og den snorekeramiske kultur i Centraleuropa (Haak 2015). Undersøgelsen bestod af en analyse af arkæologisk DNA ekstraheret fra fire individer fundet i en snorekeramisk kontekst i Tyskland. Tre af dem viste sig at være genetisk tæt på ni individer fra Yamnaya-kulturen, og det viser, at den snorekeramiske kultur var direkte genetisk påvirket af steppemiljøet. Dog er yderligere undersøgelser nødvendige, for at fastslå, hvor stor Yamnaya-indflydelsen reelt var. Resultaterne modsiger i hvert fald ikke steppe-hypotesen, som arkæologer og lingvister sammen er nået frem til i de sidste årtier.

Det er også fascinerende at se, hvordan de allernyeste forskningsresultater fra lingvistikken, arkæologien og genetikken ét efter ét afliver de racemæssige og nationalistiske myter, der blev spredt omkring indoeuropæerne i det 19. og 20. århundrede, og som stadig trives i nogle samfundskredse. Nazisterne dyrkede som bekendt ideen om, at indoeuropæerne var hvide, lyshårede og blåøjede, og at både deres genetiske, sproglige og kulturelle arv er bedst bevaret i netop det germanske sprogområde, specielt Norden. Genetikere har imidlertid kunnet påvise, at den typisk nordeuropæiske kombination af blå øjne og lys hudfarve formentlig er resultatet af et meget ældre kulturmøde mellem forholdsvis mørke, blåøjede jæger-samlere og relativt lyse bønder fra Mellemøsten, som mødtes i Sydsandinavien for 6000 år siden (Olalde et al. 2014; Gibbons 2014), og efter vores egne forskningsresultater talte de jo netop ikke et indoeuropæisk sprog, men dannede i stedet grundlaget for det kulturelt, genetisk og sprogligt blandede miljø, hvor indoeuropæisktalende snorekeramikere først senere skulle etablere sig. Den indoeuropæiske dialekt, der i de efterfølgende årtusinder udviklede sig til den germanske sproggruppe, gemmer ikke desto mindre klare spor af den sproglige og kulturelle udveksling, som prægede det tidlige nordiske neolitikum.

Afslutning

Spørgsmålet om den indoeuropæiske oprindelse kan ikke løses af lingvistik eller arkæologi alene. Sproghistorikere kan gennem sproglige sammenligninger rekonstruere en vigtig del af den kultur, hvor indoeuropæisk oprindelig må have været talt. Men det er op til arkæologerne at finde en mulig kulturel baggrund, hvis arkæologiske levn harmonerer med de sproglige indikationer. Dog ligger arkæolingvistikens anvendelighed ikke kun i at identificere sproglige og kulturelle udbredelsescentre. Som vi har prøvet at vise, er det også en brugbar metode til at identificere og nuancere forhistoriske kulturmøder. Den gør os i stand til at afdække vigtige kendsgerninger om sproglig og kulturel udveksling, selvom det rent fysiske materiale er gået tabt.

Litteratur

Anthony, D. W. 2007

The Horse, the Wheel, and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian steppes shaped the modern world. Princeton, Oxford: Princeton University Press.

Bouckaert, R. et al. 2012

Mapping the origins and expansion of the Indo-European language family.
Science 337, 957.

Gibbons, A. 2014

How Europeans evolved white skin.
Science 346, s. 934-936.

Haak, W. 2015

Late Neolithic migration from the steppe as a likely source for Indo-European languages in Europe.
Nature 522, s. 207–211, doi: 10.1038/nature14317.

Iversen, R. 2015

The Transformation of Neolithic Societies – an Eastern Danish Perspective on the 3rd Millennium BC. Jutland Archaeological Society Publications 88; Højbjerg: Jutland Archaeological Society/Aarhus University Press.

Iversen, R. & G. Kroonen (*afsendt*)

Talking Neolithic: Linguistic and Archaeological perspectives on how Indo-European was implemented in Southern Scandinavia.
American Journal of Archaeology.

Kristiansen, K. 1991

Prehistoric Migrations – the Case of the Single Grave and Corded Ware Cultures.
Journal of Danish Archaeology, 8, s. 211-25.

Kristiansen, K. 2009

Proto-Indo-European languages and institutions – an archaeological approach.
in M. V. Linden and K. Jones-Bley (eds.) *Departure from the Homeland: Indo-Europeans and Archaeology*. Journal of Indo-European Studies Monograph Series, 56; Wasington DC: Institute for the Study of Man, s. 111-40.

Kristiansen, K. 2012

The Bronze Age expansion of Indo-European languages: an archaeological model
in C. Prescott and H. Glørstad (eds.) *Becoming European. The transformation of third millennium Northern and Western Europe*.
Oxford: Oxbow Books, s. 165-81.

Kroonen, G. 2012

Non-Indo-European root nouns in Germanic: evidence in support of the Agricultural Substrate Hypothesis.
in R. Grünthal & P. Kallio (red.) *A linguistic map of prehistoric Northern Europe*.
Helsinki: Société Finno-Ougrienne, s. 239-260.

Kroonen, G. 2013

Etymological Dictionary of Proto-Germanic.
Leiden – Boston: Brill.

Mallory, J. P. 1989

In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth.
London: Thames and Hudson Ltd.

Olalde, I. et al. 2014

Derived immune and ancestral pigmentation alleles in a 7,000-year-old Mesolithic European.
Nature 507, s. 225–228, doi: 10.1038/nature12960.

Renfrew, C. 1987

Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins.
London: Cape.

Renfrew, C. 2003

Time Depth, Convergence Theory, and Innovation in Proto-Indo-European: 'Old Europe' as a PIE Linguistic Area.

Bammesberger, Alfred; Vennemann, Theo, *Languages in Prehistoric Europe*. Heidelberg: Winter, s. 17-48.

Forfatterne kan kontaktes på

Rune Iversen: runeiversen@hum.ku.dk

Guus Kroonen: guus@hum.ku.dk